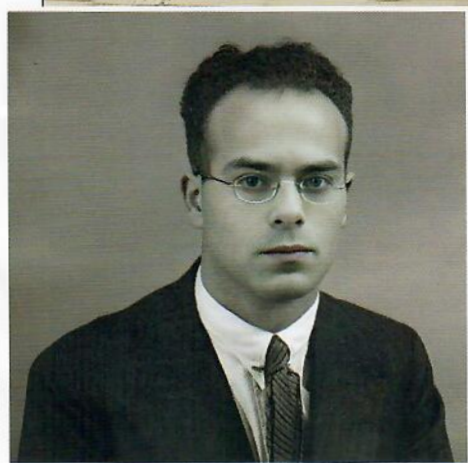

משפחה Misjpoge

Uitgave van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie

Jaargang 38-2 | September 2025 | In dit nummer o.a.:

Mokum 1939 – De vloer | Josephus Spier, natuurkundige,
journalist, sociaal-democraat | Esther Italiaander
| Sara Gompel Hitzel | Families in 'the cousinhood' Deel 2

Foto's op de omslag:
Klaas Toornstra van de Arbeiders Jeugd Centrale,
rechts Jo Spier (rond of vóór 1930).
Linksonder: portret van Jo Spier.

Dit is een scan van het artikel zoals verschenen in Misjpoge (38-2), september 2025, pag. 6-16. In deze scan is een foutieve datum zoals vermeld in het oorspronkelijke artikel in het bijschrift van de foto op pag. 7, gecorrigeerd (juni --> juli). Ook is een correctie aangebracht in het bijschrift van pag. 9 (BCDSC --> BSDSC).

Louk Lapikás en Jos Engelen

Josephus Spier

Natuurkundige, journalist, sociaaldemocraat

In juli 1927 was de nog jonge maar al bekende Engelse natuurkundige en latere Nobelprijswinnaar (1933) Paul Dirac op bezoek bij het Instituut voor Theoretische Natuurkunde van de Universiteit Leiden. Op een bij die gelegenheid gemaakte foto staat ook een andere bezoeker, de 23-jarige en later als leider van het Manhattanproject bekend geworden J. Robert Oppenheimer. In het gezelschap staan verder gastheer Paul Ehrenfest en zijn echtgenote Tatiana Afanassjewa en andere vooraanstaande Nederlandse wetenschappers zoals Hendrik Kramers, Adriaan Fokker, Samuel Goudsmit, George Uhlenbeck en enkele jongeren die carrière zouden maken aan de universiteit, in het bedrijfsleven of in het voortgezet onderwijs. Goudsmit en Uhlenbeck vertrokken niet lang nadat de foto genomen werd naar Amerika. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Goudsmit na D-day leider van een Amerikaans team dat Duitse fysici moest opsporen en arresteren (Alsos-missie van het Manhattanproject) die aan de ontwikkeling van de atoombom hadden gewerkt. Hij was hiervoor de ideale kandidaat omdat hij niet verbonden was aan het Manhattanproject, zodat er geen enkele informatie daarover in verkeerde handen zou komen. Aan één van de geportretteerden die zijn weg koos buiten de academische wereld willen we hier speciaal aandacht besteden: de Amsterdammer Josephus (Jo) Spier. Hij staat centraal op de foto van 16 personen, met opgeheven hoofd, zelfverzekerd in de lens kijkend, schuin voor Oppenheimer, die een half jaar ouder was dan Jo.

Josephus Spier, middelste van voorlaatste rij, aan zijn linkerkant Tatjana Ehrenfest-Afanassjewa en Paul Ehrenfest, aan zijn rechterkant Julius R. Oppenheimer en Paul A. Dirac en rechts vooraan Samuel A. Goudsmit. Foto genomen in juli 1927 voor het Natuurkundig Laboratorium van de Universiteit Leiden.

Aanwezigen bij de dubbelpromotie van de fysici Goudsmit en Uhlenbeck te Leiden. V.l.n.r. (uitgezonderd de half zichtbare man links en de persoon achter Ehrenfest): doctoraal studenten Jo Spier en Bernard Polak, NN, doctores George Uhlenbeck en Samuel Goudsmit (met bul), astronoom Bart Jan Bok, doctoraal student Galinka Ehrenfest (Pauls jongste dochter), wiskundige Egbert van Kampen en promotor Paul Ehrenfest. 7 juli 1927. Bron: archief Prof. Hans Kramers.

Opleiding

Toen we de foto onder ogen kregen waren nog niet alle geportretteerden bekend en waren we aanvankelijk verrast een jongeman uit de arbeidersklasse op deze foto aan te treffen. Heel uitzonderlijk was dit in de jaren 1920 echter al niet meer, na de invoering van het *'sociaal beurzenstelsel'* dat sociale spreiding van de studentenpopulatie bevorderde. Of Jo Spier van een beurs gebruik heeft gemaakt hebben we evenwel niet kunnen achterhalen. Jo werd geboren op 7 november 1904 in Amsterdam-Oost als zoon van diamantbewerker Salomon Spier en Mietje de Metz. In 1913 verhuisden zijn ouders naar een woning aan het net opgeleverde, door architect H.P. Berlage ontworpen Transvaalplein. Vanaf die tijd heeft hij daar altijd bij zijn ouders gewoond. Zijn middelbareschool was *'de derde HBS met vijfjarige cursus B'* in Amsterdam waar hij in 1922, zeventien jaar oud, voor zijn eindexamen slaagde. De school lag aan de Mauritskade, voor Jo dus vlak bij huis. Toevallig vonden we dat Jo daar tegelijk eindexamen deed met jaargenoot C. J. Bakker, die evenals Jo natuurkunde ging studeren

aan de toenmalige Gemeentelijke Universiteit, de huidige UvA. Bakker promoveerde bij Pieter Zeeman in Amsterdam en werd later *'big science'* pionier en tweede Directeur-Generaal van het inmiddels internationaal vermaarde onderzoekcentrum CERN bij Genève. Zeeman, die in 1902 de Nobelprijs voor Natuurkunde kreeg, onderhield nauw contact met Ehrenfest in Leiden en mogelijk is Jo Spier tijdens zijn afstuderen door Zeeman op het spoor gezet colleges te gaan volgen in Leiden. Zijn studiegenoot in Amsterdam Roelf Luppo Krans – een jaar na Jo begonnen – maakte na zijn kandidaatsexamen helemaal de overstap naar Leiden om daar theoretische natuurkunde te gaan studeren. Krans promoveerde bij Ehrenfest en in het dankwoord van zijn proefschrift verwijst hij naar medestudenten H. Florin en J. Spier met wie hij de colleges van Ehrenfest volgde. Krans werd na zijn promotie leraar en vakdidacticus; Florin werd leraar en promoveerde bij Fokker, na het plotselinge overlijden van Ehrenfest. Na zijn promotie werd hij hoogleraar wiskunde in Leuven, waar hij onder meer statistiek doceerde en het Universitair

Rekencentrum oprichtte. Florin was in België zeer actief in de econometrie evenals zijn studiegenoot Jan Tinbergen in Nederland. In het *'Liber Amicorum'* dat verscheen naar aanleiding van Florins emeritaat in 1974, worden zijn Leidse tijd en in het bijzonder de ontmoetingen met onder anderen Oppenheimer en Dirac nadrukkelijk vermeld.

In dit artikel over Josephus Spier willen we een eerbetoon brengen aan een begaafde, vooruitstrevende jongeman van eenvoudige komaf die middenin de samenleving stond totdat hij er op wrede wijze door de Duitse bezetter uit weggerukt werd.

Sociaal-Democraat en Publicist

Jo's studie verliep soepel. Op 1 juli 1925 deed hij aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam kandidaatsexamen en op 9 juli 1928 doctoraalexamen: hoofdvak natuurkunde, bijvakken mechanica en wiskunde. De voorzitter van de examencommissie was de theoreticus J.D. van der Waals jr. Na zijn afstuderen vond of zocht Jo niet onmiddellijk een werkring. Zijn betrokkenheid bij de Sociaal-Democratische Studentenbond en daaruit voortvloeiende activiteiten hielden hem wellicht dermate bezig, dat hij geen haast maakte met het vinden van een baan. Hij werd leraar wiskunde te Velsen van juni 1929 tot juli 1931. Zijn tijdelijke aanstelling werd enkele malen verlengd maar na twee jaar stopte het dienstverband. Jo bleef bij zijn ouders wonen. Misschien werd het woonwerkverkeer een te grote belasting voor hem. Hij had een verlamd rechterbeen, wellicht als gevolg van kinderverlamming, waardoor hij werd afgekeurd voor militaire dienst. Maar het is ook mogelijk dat hij ervoor koos zich geheel aan de sociaaldemocratische beweging te gaan wijden. Al tijdens zijn studie was Jo daarin actief, hij was daarmee een exponent van het *'Transvaalplein'* zoals bijvoorbeeld beschreven in het boek *'Verzamelen op het Transvaalplein'* van Ab Caransa. De ondertitel van dit boek verwijst naar *'het Joodse proletariaat van Amsterdam'*. In werkelijkheid bestond dit *'proletariaat'* uit arbeiders die scholing van belang vonden en zelfbewust hun plaats in de maatschappij innamen en hun plaats in de politiek opeisten. Zo was Jo al in 1929 actief bij het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Het IVAO was in 1924 opgericht door de SDAP en het NVV en

Jo Spier. Bron: familiearchief Spier.

Ouders van Jo Spier: Salomon Spier (Leeuwarden 1875) en Mietje de Metz (Amsterdam 1882). Beiden zijn op 16 april 1943 in Sobibor vermoord. Bron: familiearchief Spier.

Deelnemers aan het 5de congres van de BSDSC op de Paasheuvel te Vierhouten, onder wie Jo Spier, midden staand achter de zittende vrouw Hilda Jonker. De man met legerjas en pet in de hand is gastspreker Prof. Max Adler, buitengewoon hoogleraar sociologie en sociale filosofie aan de Universiteit van Wenen. April 1928. Bron: IISG.

beoogde de culturele vorming en geestelijke ontwikkeling van de arbeidersklasse te bevorderen door een breed scala van activiteiten. Nog in 1938 gaven Jo Spier en zijn vriend en collega Bertus Schaper voor de afdeling Amsterdam van het IVAO een cursus *'Waar socialisten regeren'*. In zijn studietijd was Jo secretaris van diverse organisaties in de sociaal-democratische kring en actief als redacteur van onder andere het maandblad *'Kentering'* van de Bond van Sociaal-Democratische Studenten Clubs (BSDSC) en tevens vaste medewerker van *'De Meidoorn, natuurhistories Blad voor buitenvrienden'*, dat van 1929 tot 1933 werd uitgegeven door de Arbeiders Jeugd Centrale. In diezelfde tijd werd Jo medewerker van *'De socialistische gids'* (DSG), maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Voor dit tijdschrift vertaalde hij artikelen uit het Duits en publiceerde er ook zelf in. Zo verscheen in juli 1930 van zijn hand een artikel *'Zal de bevolking blijven aangroeien?'*, dat in 1995 nog steeds geciteerd wordt. In DSG van november 1936 schreef hij een stuk over *'De verkiezingen in Scandinavië'*.

Demograaf en Statisticus

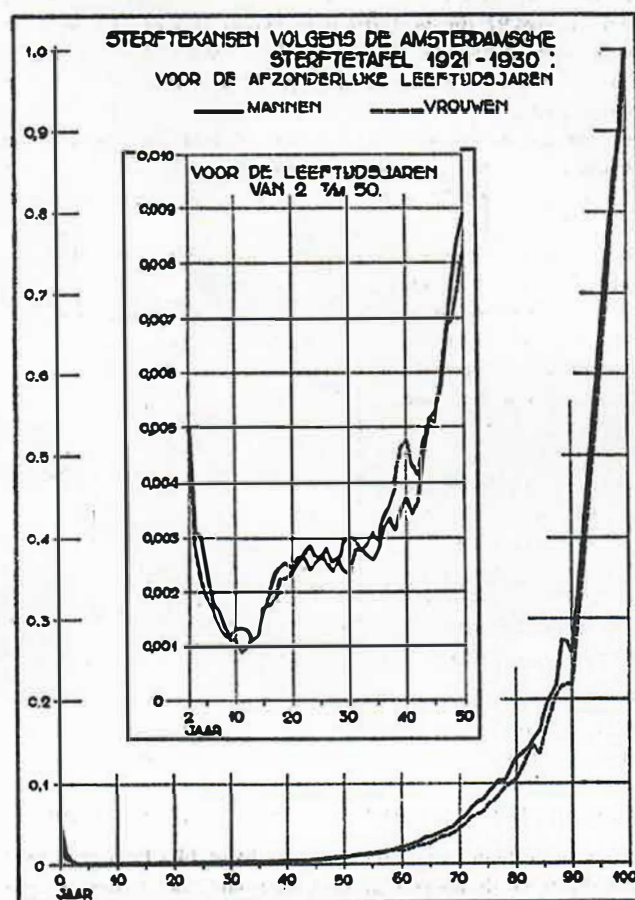
In de redactie van DSG zat inmiddels Jan Tinbergen, zijn medestudent uit Leiden, die in 1931 statistiek ging doceren aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en in 1969 de eerste Nobelprijswinnaar in de Economie was. Voor dit vakgebied had ook Jo grote belangstelling getuige zijn bespreking in DSG van een boek door ir. F.W. 't Hooft over *'Het Bevolkingsvraagstuk. Waar wij heengaan in West-Europa'*. Spier schroomde niet de stelling van de schrijver dat de bevolking altijd naar een evenwichtstoestand streeft, met statistische argumenten te ontcrachten, en betoogde dat deze de theorie van Malthus onjuist interpreteerde.

In 1938 verscheen van hem een artikel over *'De wet der grote getallen'*, waarin hij haarfijn uitlegde dat deze *'wet van Bernoulli'*, feitelijk *'een ervaringsfeit is dat bij ieder nieuw onderzoek opnieuw moet worden getoetst'*. Het betoog van Spier laat opnieuw zien hoe fundamenteel zijn kennis van statistiek is. Het stuk werd opgenomen in *'Strijdenskracht door wetensmacht'*, een bundel opstellen die ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag werd aangeboden

aan Salomon de Wolff, SDAP-prominent, publicist en medeoprichter van de Nederlandse afdeling van Poale Zion. Al eerder moet Jo Spier in contact gekomen zijn met het Amsterdamsch Bureau voor Statistiek (ABvS), 'het oudste statistische bureau van Nederland', waar al 'in 1927 de eerste ponskaarten-machine werd aangeschaft'. Hij was – kennelijk op freelance basis – werkzaam als wiskundige voor dit bureau, zoals blijkt uit de publicatie *'Population phenomena in Amsterdam'* van J.C. van Zanten en T. van den Brink (1939). Hierin wordt het werk beschreven van 'the mathematician of the Department, Mr. J. Spier' die zich onder andere bezighield met 'mortality tables' en 'the estimation of the course of mortality through different age groups'. Spier moet Van Zanten, oud-directeur van het ABvS (1917-1936) en later lector Statistiek aan de gemeentelijke Universiteit Amsterdam, goed gekend hebben want hij werkte ook mee aan diens *'Leerboek der statistische methode'* (1927).

Popularisator avant la lettre

Ondanks zijn bezigheden op ander gebied bleef Jo ook geïnteresseerd in de fundamentele natuurkunde. In 1930 recenseerde hij uitvoerig het boek *'Het ontstaan en vergaan der Werelden'* door de meteoroloog en natuurkundige Dr. H.P. Berlage Jr. in dagblad *Het Volk*. Jo gaf daarin blijk van zijn kennis van natuur- en sterrenkunde door niet alleen te recenseren, maar veeleer het ontstaan en de evolutie van sterren wetenschappelijk én didactisch verantwoord, in zijn eigen woorden uiteen te zetten. In de inleiding van het artikel verontschuldigde hij zich dat het weliswaar interessante maar ook moeilijke materie betreft die met alleen middelbare schoolkennis niet te begrijpen is. Hij merkte op: "Voor onze arbeiders is dit boek dus zeker geen geschikte lectuur." Dat klinkt anders dan het bedoeld was: hij wil die 'lectuur' juist toegankelijk maken voor iedereen via zijn bespreking ervan in *'Het Volk'*. Feitelijk is hij bezig met wat we nu populariseren noemen, een bezigheid die geheel past bij zijn werk voor het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Heel opmerkelijk is dat hij verwijst naar Einstein en uitlegt dat omzetting van massa in energie ten grondslag ligt aan het mechanisme dat sterren doet 'branden'. Dit was op het moment dat Jo Spier dit schreef nog een vrij

Door Jo Spier voor het Amsterdamsch Bureau voor Statistiek berekende sterftekanzen per levensjaar voor Amsterdammers uit het decennium 1921-1930.

nieuw idee, geopperd door Sir Arthur Eddington, dat pas jaren later werd uitgewerkt door Hans Bethe, die in 1967 de Nobelprijs kreeg. In 1932 kondigde de Arbeiderssportbond aan dat op hun avondbijeenkomst "onze vriend Jo Spier zal spreken op een prettige manier over Sterrekunde, hoogst waarschijnlijk met lichtbeelden". Drie jaar later weet Jo zijn achtergrond als natuurkundige te verbinden met zijn passie voor de sociaaldemocratie. Dan houdt hij voor de VARA in de reeks *'Grote Democraten'*, een radiolezing over Karl Hjalmar Branting, sterrenkundige en leider van de Sociaal-Democratische Partij in Zweden en Nobelprijswinnaar voor de Vrede in 1921. In december 1935 verschijnt in dagblad *'Het Volk'* een uitvoerig artikel door J. Spier getiteld *'Principe en gedachte der sociaaldemocratie in Zweden'*. Spier achtte de resultaten van het stelsel belangrijk, maar vond dat men ook diende te weten wat de gedachten en principes zijn waardoor de sociaaldemocratie

wordt geleid. Het is *"immers betrekkelijk gemakkelijk iets te weten te komen omtrent feitelijke gebeurtenissen. Veel moeilijker is het de mentaliteit te benaderen waardoor een beweging haar leden en haar leiders worden beheerst"*. Spier analyseerde het grondig, aan de hand van de verzameling redvoeringen en opstellen, in boekvorm uitgegeven door de Zweedse premier en leider der Sociaal-Democratische Partij, Per Albin Hansson.

Journalist

Inmiddels waren de kwaliteiten van Jo Spier als schrijver en bevlogen sociaaldemocraat manifest geworden. Het is dan ook geen wonder dat hij in 1931 een aanstelling kreeg als journalist bij de buitenlandredactie van dagblad *Het Volk* dat uitgegeven werd door de Arbeiderspers. Volgens een familiebron werd Jo redacteur voor het gebied Noord- en Oost-Europa en maakte hij reizen naar Zweden en Lapland. Ook studeerde hij zeven à acht jaar (!) Russisch hetgeen de berichtgeving uit Oost-Europa ten goede zal zijn gekomen. Over Scandinavië heeft hij al frequent gepubliceerd, soms ondertekenend als J. Spier, soms anoniem maar bewijsbaar van zijn hand. In april 1936 werd *'J. Spier, werkzaam bij de Arbeiderspers'*, aangenomen als lid van de *'Nederlandse Journalistenkring'*, voorloper van de huidige NVJ. Die vereniging had toentertijd een recordaantal van 641 leden en stond *'op de bres voor de vrijheid van drukpers'*. De kwaliteiten van Jo als journalist blijken uit *'Een halve eeuw journalistiek'* (1937), de memoires van J.F. Ankersmit, oud politiek hoofdredacteur van *Het Volk*. Over de redactie buitenland schreef Ankersmit dat *"behalve de chef daarvan, L.J. Kleijn, die ontzaglijk veel van internationale zaken weet, o.a. zo intelligente redacteurs als Jo Spier en Bertus Schaper"* daaraan verbonden zijn. Jo kende Bertus al als voorzitter van de BSDSC waarvan Jo eerder secretaris was. Ze konden het blijkbaar goed met elkaar vinden, want zij gaven samen cursussen voor het Instituut voor Arbeidersontwikkeling.

Naderend onheil

In oktober 1938 schreef Jo Spier een stuk in het laatste nummer van *'Kentering'* ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van de SDSC waarvan hij medeoprichter was. De toestand in Europa was dreigend,

JAARVERSLAG 1931 REDACTIE.

<u>Personeel.</u> De volgende nieuwe redacteurs werden benoemd:	
Red.Vooruit:	Voskuil (chef)
	Dokter (verslaggever)
	Wiersma (avonddienst)
	Lunshof (opmaak te Amsterdam)
Haarlem:	S. Staal
Zaandam:	W. Zyp
Utrecht:	Sj.v.d.Schaaf
Volksblad:	A. Papier
Het Volk:	C. M. Veenhuysen (kunst)
	Katan (bibliotheek)
	J. A. Elstrodt (varia)
	Van Beers (sport)
	J. Spier (buitenland)
	A.M. de Beurs (bureauredactie)
	Roosenschoon (id. en landbouw)
	J. Lamers (idem)
	Wisse (opmaak)
	J. Paauw (opmaak)
	Wienbelt (financien)

Lijst van in 1931 benoemde nieuwe redactieleden van *Het Volk*.
Bron: familiearchief Spier.

een half jaar eerder had Duitsland Oostenrijk gedwongen tot de Anschluss, een paar weken na het verschijnen van het artikel van Jo mondde de toenemende onderdrukking van de Joden door het Duitse regime uit in de verschrikkingen van de Kristallnacht. Jo had geen moeite de tijdgeest perfect aan te voelen. Zijn stuk gaat over de situatie waarin de sociaaldemocratie is terecht gekomen. Die moet het, aldus Jo, *"nu hebben van hen, die niet denken volgens de raaklijn, welke op het ogenblik naar de diepte wijst, en die het morele en ongetwijfeld ook fysieke uithoudingsvermogen hebben om zo nodig dwars door het moeras heen te trekken naar een andere oever"*. Jo besluit met de opwekking om vol te houden, óók daar waar de strijd niet gemakkelijk is! Hij weet dan nog niet hoezeer dit ook voor hem zelf zal gelden.

Journalist zonder baan

Enige dagen na de capitulatie op 10 mei 1940 riep Ybele van der Veen, directeur van *Het Volk*, de Joodse redacteurs van zijn dagblad bijeen. Hij vond het onder de omstandigheden voor hun persoonlijke veiligheid en voor het voortbestaan van de krant van belang dat zij niet op de redactie bleven. Hij wilde niet dat de Duitse autoriteiten bij een bezoek Joden

KENTERING

MAANDBLAD VAN DEN
BOND VAN SOCIAALDEMOCRATISCHE
STUDENTENCLUBS
REDACTIE: W. HAKKER EN B. v. TIJN
REDACTIE-ADRES: KRUGERLAAN 163,
GOUDA
ADMINISTRATIE-ADRES: J. SPIER,
TRANSVAALPLEIN 10, AMSTERDAM
ABONNEMENTSPRIJS: FL. 1.50 PER
JAAR LOSSE NUMMERS 20 CENT
PROEFNUMMER GRATIS OP AANVRAAG

Bericht in *Het Volk* d.d. 23 oktober 1924 over het openingsnummer van het tijdschrift *Kentering* waarvan Jo Spier administrateur en later redacteur was. Bron: *Delpher.nl*.

op de redactie zouden aantreffen en stuurde hen onmiddellijk met vakantie, aldus Piet Hagen in *Dubbel zondebok*, zijn geschiedenis over Joodse journalisten in tijden van antisemitisme en vervolging. Het besluit van de directeur wekte protest en beroering, sommigen, zoals chef van de nachtedactie Lex Althoff, namen ontslag. Op 20 juli verscheen Rost van Tonningen, hoofdredacteur van de NSB-krant *Het Nationale Dagblad* en diezelfde dag benoemd tot

'Reichskommissar für die Marxistischen Parteien', op de redactie van *Het Volk*. Hij wilde de krant tot spreekbuis maken van de volksbeweging die hij wilde vormen, desnoods buiten de NSB om. Daartoe zette hij de krant onder toezicht van NSB'er Kerkmeester. Niet lang daarna namen of kregen ruim twintig Joodse redacteurs ontslag. Onder hen bevonden zich Hugo Heymans, Sem Smit, Japie Monnikendam en Jo Spier. Na het vertrek van de Joodse collegae vertrokken ook andere redacteurs onder wie de broers Jan en Simon Carmiggelt en de naaste collega van Jo en mederedacteur buitenland, Bertus Schaper. Sommige redacteurs sloten zich aan bij een ondergrondse krant, Lex Althoff was medeoprichter van *Het Parool*, Bertus Schaper, zoon van een van de oprichters van de SDAP, sloot zich aan bij het illegale *Vrij Nederland* en werd na de oorlog hoofdredacteur van dit blad. Op een foto ter gelegenheid van het afscheid op 20 juli van Lex Althoff zien we Jo Spier nog net op de achterste rij staan. Het is het laatste beeld dat we van hem hebben. Het is vooralsnog niet bekend of Jo Spier zich bij enig illegaal blad heeft aangesloten of eraan heeft meegewerkt.

Leden van de Jeugdbond voor Onthouding op een bijeenkomst te Amsterdam, Pasen 1927. Achter de vrouw met gekruiste handen staat Jo Spier. Verder op de foto veel personen die in het Interbellum en in het verzet een belangrijke rol zouden spelen, zoals Bertus Schaper, Rosey Pool, Henny Krabbé, Hilda Jonker en Jan Oudegeest.

Weer lesgeven

Na zijn ontslag als journalist bij *Het Volk* in juli 1940 was Jo blijkbaar in zijn onderhoud blijven voorzien door weer les te gaan geven. Twee jaar later, bij zijn arrestatie in augustus 1942, gaf hij als beroep 'repetitor' op, een activiteit die hij makkelijk thuis kon doen. Dat hij nog steeds thuis woonde blijkt uit zijn persoonsbewijs, op 10 september 1941 uitgegeven door de gemeente Amsterdam, dat hij bij zijn aankomst in Westerbork op Oudejaarsdag 1942 moet hebben getoond. Op dit document staat als beroep 'redacteur dagblad', mogelijk daterend uit de tijd dat hij nog bij *Het Volk* werkte. Repetitor was echter niet zijn enige bron van inkomsten tijdens de eerste jaren van de bezetting. Jo moet betrokken zijn geweest bij de Joodse school voor Middelbaar Montessori Onderwijs te Amsterdam. De school was opgericht omdat op last van de bezetter vanaf 1 oktober 1941 alle Joodse leerlingen moesten zijn overgeplaatst naar aparte scholen. Joodse ouders die hun kind blijvend Montessorionderwijs wilden laten volgen, namen noodgedwongen het heft in eigen hand. Op 26 juli 1942 schreef de leiding van deze school een brief over de gewijzigde status van de school. Onderaan de brief staat een getypte lijst docenten waarin bij de naam en huisadres van Jo een 'x' staat. Met de hand staat daarbij geschreven "x = weg". Jo is dus docent op deze school geweest, ongetwijfeld in de wiskunde. Het kruisje in de lijst betekent kennelijk dat Jo de bezetter probeerde te ontlopen want een familiebron meldt dat Jo in 1942 bezig was met 'voorbereiding onderduik'. Spoedig zou blijken dat dit niet is gelukt.

Oranjestad en Westerbork

Op 5 augustus 1942, enkele dagen na de razzia's van juli en augustus 1942 in Amsterdam, stond volgens 'Politierapport Amsterdam' rechercheur Blauw om 18 uur 10 voor de deur van Transvaalplein 10 hs om Jo namens de Sicherheitsdienst te arresteren. Jo gaf op dat zijn beroep 'repetitor' is, en dat hij, zoals nauwkeurig wordt geadministreerd, in bezit is van f 4,14. Vijf minuten later liet hij op het politiebureau in het rapport noteren dat zijn beroep 'journalist' is. Hij werd ten behoeve van de SD Den Haag die nacht in

CURSUS MIDDELBAAAR MONTESSORI ONDERWIJS

Secretariaat:
Albr. D. Uurstr. 9 II

Amsterdam, 26 Juli 1942.

L.S.,

Hierbij hebben wij de eer U mede te delen, dat onze school vanaf heden ressorteert onder de **CENTRALE COMMISSIE VOOR HET JOODSE ONDERWIJS**, welke opgenomen is bij de Joodse Raad. De school draagt daarmee een officieel karakter. Het bestuur, de aard van het onderwijs enz. ondergaan hierdoor geen verandering.

Voor de goede orde volgen hieronder de namen van het curatorium en de docenten der school.

Hoogachtend,

Voorsitter
M. J. J. J.
Secretaris

Bestuur en Curatorium:

Prof. Dr. H. Frijs	Curatorstr. 9	Voorsitter
W. Emanuel	Albr. D. Uurstr. 9	Secr. Pennings
Mevr. L. G. Schwarz	Mar. Klein 19	
G. Perlberger-Untersmann	Waldenstr. 20	
T. Chichou	Haringvlietstr. 9	

Personeel:

Mej. R. A. Polenaar	Frederiksplein 40	Administr.
B. Diamant	Geleisplantsoen 87	Interne dien
F. Kueper	N. A. Stollman 77	

Docenten:

Mevr. Bremer-Polenaar	Okeghemstraat 11	Leidster
H. Spanjaard	Bloemendaal	plaatsverv. leidster
H. Kropveld	Olympieplein 146	
R. v. d. Waerden	Kelnergracht 219	
Prof. Dr. J. H. Palache	Schubertstraat 52	
Mej. A. E. Wolff	Utrecht	
Mr. M. v. d. Heyden	Hectorstraat 12	
J. Spier	Transvaalplein 10	
I. Garvalho	Stadionweg 222	
A. Vredenburg	Uiterwaardenstr. 122	
W. Ph. Fos	Lomanstraat 65	
A. van Dam	Zomerdijkstraat 18	

x = weg.

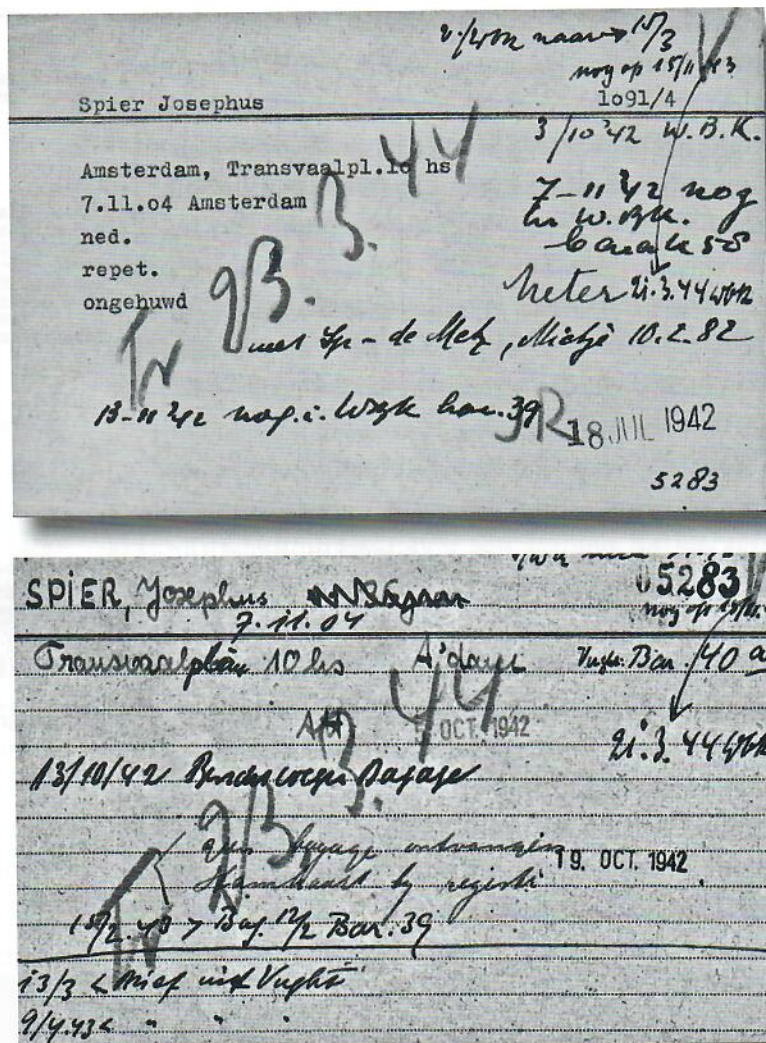
Brief van het bestuur van de Joodse school voor Middelbaar Montessori Onderwijs met een lijst van docenten.
Bron: Stadsarchief Amsterdam.

Amsterdam opgesloten. De volgende ochtend werd hij met verdachte W. Zeldenrust in opdracht van Obersturmführer Vesslem 'door rechercheurs Jongejan en Blauw met de trein van 8u.45 uit A'dam CS overgebracht naar de strafgevangenis te Scheveningen Duitse afdeling', die inmiddels bekend stond onder de naam 'Oranjestad'. Jo zat gedurende twee maanden in het Oranjestad opgesloten in cel 326 tot hij op 2 oktober 1942 deze gevangenis verliet. De volgende dag kwam hij aan in Kamp Westerbork, maar werd niet gedeporteerd op grond van een doktersattest. Dit blijkt uit zijn werkkaart bij de Joodsche Raad. Op die kaart staat tevens dat hij op 18 juli 1942 door de Joodsche Raad 'teruggesteld' is, hetgeen betekent dat hij een 'Sperre' heeft gekregen. Of die toekenning verband houdt met zijn werk als leraar bij de Joodse

Montessorischool, is niet duidelijk geworden. De Joodsche Raad was op initiatief van de Duitse bezetter in februari 1941 in het leven geroepen aanvankelijk om de Joodse gemeenschap in Amsterdam te besturen, een half jaar later uitgebreid tot geheel Nederland. Er werd een kaartsysteem bijgehouden met persoonlijke informatie over individuele Joden tijdens de oorlog. Een 'Sperre' kon worden toegekend aan diverse categorieën Joden vanwege functie of verdiensten en leverde een vrijstelling op van deportatie naar Duitsland en arbeidsinzet in het Oosten. Terwijl Jo in Kamp Westerbork zat, werd zijn situatie behandeld in de regelmatige besprekingen van de voorzitters van de Joodsche Raad – Abraham Asscher en David Cohen – met de Duitse autoriteiten: de Beauftragte van Reichskommissar Seyss-Inquart, Böhmcker en de chef van de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo und SD) in Amsterdam, Willy Lages. Het eerste gesprek over 'Jo Spier te Westerbork' vond plaats op 19 oktober 1942, waarna in november nog vier besprekingen volgden. De samenvattingen daarvan luiden: "Lages nog bezig, nog in studie, Jo Spier nog in onderzoek" en dan op 29 november "wordt waarschijnlijk spoedig vrijgelaten." Eind 1942 zit Jo echter nog steeds in Kamp Westerbork. Op zijn werkkaart staat dat Jo aldaar "geen bagage ontvangen" heeft, hetgeen meestal betekende dat de betrokkene geen tijd heeft gekregen, in dit geval van rechercheur Blauw, om zijn koffer te pakken. Daar werd blijkbaar iets aan gedaan want op de briefkaart die hij schrijft aan de Heer en Mevrouw H. Gravesteijn te Gouda, bewaard in het Verzetsmuseum en gedateerd 31 december 1942, staat als afzender: "J. Spier, Lager Westerbork, Barak 39D" met als boodschap "Hartelijk dank voor gezondene / Jo". Ondertussen stond Jo ook geregistreerd als inwoner van de gemeente Westerbork met een persoonskaart waarop 'redacteur dagblad' zijn beroep is.

Kamp Vught

Van een 'spoedige vrijlating' zoals eind november gesuggereerd, komt niets terecht. Integendeel, het is kennelijk de bedoeling dat Jo naar het 'Konzentrati-

Kaart van Jo Spier (en zijn moeder) bij de Joodsche Raad. Datering 1942-1944. Bron: Arolsen Archief.

onslager Herzogenbusch' gaat, meer bekend onder de naam 'Kamp Vught'. Dit is het enige SS-concentratiekamp buiten Nazi-Duitsland en de door de Duitsers bezette gebieden. Op 12 februari 1943 werd de bagage van Jo afgeleverd in barak 39 van Kamp Vught, waarin zich het 'Ziekenhuis voor joden' bevond. Zelf arriveerde Jo op 15 maart in Vught waar hij naar barak 40a ging die een onderdeel was van de Philips werkplaatsen. Bij registratie in Vught liet Jo als zijn beroep noteren 'Mathematik Lehrer Reichs H.B.S.', een functie die hij twaalf jaar eerder in Velsen had bekleed! Volgens de werkkaart was een maand eerder al besloten dat Jo in het kamp zou worden tewerkgesteld bij 'Distributie', waarmee bedoeld werd de 'Zentrale Lebensmittel Verteilung'. Deze afdeling hield zich bezig met de verdeling van (voedsel)pakketten voor de bewoners van het kamp die zij gedurende een aantal

Deelnemers aan de Socialistische Vakantieweek gehouden in de Internationale School te Amersfoort en georganiseerd door de SDAP. Staand vierde van rechts is Jo Spier. Juli 1923. Bron: familiearchief Spier.

perioden van buiten het kamp mochten ontvangen. Op de werkkaart wordt gedurende het jaar 1943 een aantal malen aangetekend dat Jo 'niet uit Vught' of 'nog in Vught' is. Dit laat zien dat de Joodsche Raad in Amsterdam niet altijd op de hoogte was waar Jo zich nu precies bevond. Misschien dat zijn medische gesteldheid (verlamd been) hierin een rol speelde. In hetzelfde jaar 1943 werden – ondanks twee bezoeken van voorzitter David Cohen van de Joodsche Raad – de omstandigheden in het kamp steeds slechter. In september werd de Raad door de bezetter opgeheven, hetgeen de 'Sperres' waardeloos maakte. Dat najaar trad in Kamp Vught Grünewald, de nieuwe commandant aan. Hij voerde een aanzienlijk straffer regime in. Historicus Presser beschrijft hoe deze SS'er een transport in november met 1149 mannen en vrouwen onder dusdanig ellendige omstandigheden van Vught naar Birkenau liet vertrekken dat een getuige in een bericht aan *Het Parool* schreef: "Het is onbegrijpelijk dat Nederlands spoorwegpersoneel aan zo iets meewerkt." Tijdens het verblijf van Jo in Kamp Vught is hij door de buitenwacht niet vergeten. Collegae jour-

nalisten hielden contacten met opgepakte vakgenoten. Zo citeerde de Friese journalist Keimpe Sikkema Jr. op 6 maart 1944 in zijn oorlogsdagboek een brief over de Joodse collega's. Het is een treurige opsomming met onder anderen de namen van een aantal ex-collegae van Jo bij 'Het Volk': "Hugo Heymans is in Augustus naar Polen gegaan, na enige maanden op Westerbork te zijn geweest, Lindeman is aan t.b.c. gestorven, Sem Smit maakt het zeer slecht, zijn toestand is hopeloos. Japie Monnikendam is te 's-Gravenhage gepakt, Spier schijnt zich nog te Vught te bevinden. Zoals je misschien al weet zijn daar ook al sinds vele maanden Dick Woudenberg en Aarse uit Rotterdam. Jan Carmiggelt is er aan longontsteking gestorven." Of Jo tijdens zijn verblijf in Kamp Vught zelf nog brieven heeft geschreven of ontvangen is onbekend.

Philips Kommando

Op 6 januari 1944 wordt in Kamp Vught besloten dat Jo, na een jaar bij de afdeling Distributie, vanaf 10 januari 1944 bij het 'Philips Kommando' zal werken.

Dit was een werkplaats die in februari 1943 binnen het kamp was opgericht. In 1944 waren daar ca. 1200 mannen en vrouwen werkzaam die radioapparatuur vervaardigden, en meestal over een 'Sperre' beschikten. Bij dagboekschrijver David Koker, die al sinds het begin in het Philips Kommando zat, bestond het vermoeden '*dat Philips achter de schermen aan de touwtjes trekt om in ieder geval de Philips werkers te beschermen*'. Het verblijf van Jo in het Philips Kommando duurde slechts tien weken. Bij het transport van 20 maart 1944 waren alleen mannen aan de beurt. Onder hen de kampoudsten dr. Lehmann en Jo Spier. De bescherming die sommige Philipsmedewerkers kregen gold kennelijk niet voor hen. Zij werden op transport naar Westerbork gezet. Drie dagen later volgde het transport van Westerbork naar Auschwitz, waar Jo op 26 maart 1944 werd vermoord. Op de transportlijst stond '*Josephus Spier, fysiker*'.

De raaklijn die volgens Jo in 1938 nog naar de diepte wees had in 1944 de bodem bereikt.

Dank

Wij danken Dr. Koos Kuiper die in het door hem beheerde archief van zijn grootvader prof. dr. Hans Kramers foto's opdiepte die ons op het spoor zetten van student Jo Spier. De auteurs danken tevens dr. Raymund Schütz voor hulp bij het interpreteren van de Joodsche Raad kaart en drs. Bert Derksen voor het beschikbaar maken van zijn collectie documenten betreffende de familie Spier en voor het kritisch lezen van het manuscript. Wij danken ook prof. dr. Maarten Prak en prof. dr. Leen Dorsman voor een korte correspondentie over het sociaal beurzenstelsel, alsmede het IISG en het Verzetsmuseum voor toezending van materiaal.

Bronnen

- Stadsarchief Amsterdam.
- Noord-Hollands Archief.
- Archief Erfgoed Leiden en Omstreken.
- Arolsen Archives.
- Archief IISG.
- KB *Delpher.nl*, historische Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften.
- Collectie Nationaal Monument Oranjehotel.
- Collecties *kampwesterbork.nl*.
- NIOD, Archief Joodsche Raad.
- Joods Monument.
- Verzetsmuseum, Amsterdam.
- Tresoar.

Literatuur

- Ab Caransa, *Verzamelen op het Transvaalplein*. Baarn 1984, p. 39.
- R. Holvoet, *Liber Amicorum Professor emeritus Dr. H. Florin*. Leuven 1974, pp. 15-17.
- H. Hooymayers, In Memoriam Dr. R.L. Krans, *Fylakra*. 37-6, 199, pp. 6-7.
- Margriet van der Heijden, *Denken is verrukkelijk*. Amsterdam 2021, pp. 296-308.
- Martijn van Calmthout, *Sam Goudsmit*. Amsterdam 2017, pp. 29-44.
- Frederike Doppenberg, *De Arbeiderspers moest blijven marcheren*. Amsterdam 2009, pp. 45-62.
- Piet Hagen, *Dubbel zondebok*. Amsterdam 2022, pp. 243-254.
- J. Presser, *Ondergang*. Deel II. Den Haag 1985, pp. 384-404.
- Keimpe Sikkema Jr, *Oorlogsdagboek van een journalist deel 5*. Leeuwarden, p. 90.
- David Koker, *Dagboek geschreven in Vught*. Amsterdam 1977 passim.